WARIES MISDAADREEKS · Nº 269

WERKGROEP PEELRAND · RAPPORT 7

Bittere Peel in Deurne

Het raadsel van de vergiftigde turfstekers, 1923

Een reconstructie in bronnen
door Annelies Hurkmans

UITGEVERIJ WARIES

INHOUD

Wat u in handen hebt

Het rapport, de bronnen en het slotdeel

Aan de lezer ... 4

1 · Aanleiding en werkwijze ... 6

2 · De Peel, de turf en De Zwarte Plas ... 9

3 · De mensen van 1923 ... 13

4 · Een schilderij van een feest ... 16

5 · De Peelwachter, september 1923 ... 23

6 · Het onderzoek van de rijksveldwachter ... 28

7 · Uit het kantoor van De Zwarte Plas ... 40

8 · Twee apotheken ... 48

9 · Helmond, vrijdagavond ... 51

10 · Wat de overlevenden zich herinnerden ... 54

11 · De achterkant van het schilderij ... 60

12 · Wat de krant nog meer schreef ... 63

Register en begrippen ... 65

Slotdeel: werkbladen en antwoordformulier ... 67

- Hints in drie niveaus ... 76
- De verzegelde pagina ... 79
- De oplossing ... 80
- Nawoord ... 87
- Verantwoording ... 88

VOOR U BEGINT

Aan de lezer

Dit is een puzzelboek, geen roman

Op zaterdag 15 september 1923 werden tijdens het oogstmaal van een turfmaatschappij, op het grasveld bij de gracht van Kasteel Deurne, drie turfstekers ziek. Eén van hen, Driek Manders, stierf twee dagen later. In zijn maag zat arsenicum. Niemand is ooit vervolgd.

Wat volgt is het onderzoeksrapport van een heemkundige die honderd jaar later de draad weer oppakte. Ze legt u alle bronnen voor die ze vond: een schilderij, krantenknipsels, een proces-verbaal, brieven, kasboekbladen, twee apothekersboeken en de herinneringen van twee mensen die erbij waren. Zij trekt zelf bewust geen conclusie. Dat doet u.

Lees de hoofdstukken 1 tot en met 12 in volgorde. Maak aantekeningen; de werkbladen achterin helpen daarbij. Wantrouw iedereen die over zichzelf praat, ook als het verhaal aannemelijk klinkt, en reken bedragen, tijden en aantallen na. Alles wat u nodig hebt, staat in het boek. Niets in de oplossing berust op feiten die u niet hebt kunnen lezen.

Uw opdracht

Beantwoord op het antwoordformulier (achterin) deze vijf vragen:

1. Wie kocht het arsenicum, waar en wanneer?
2. Wanneer en waar kwam het gif in het kruikje, en hoe weet u dat het niet later gebeurde?
3. Waarom moesten juist deze drie mannen ziek worden? Wat wilde de dader voorkomen?
4. Vier anderen zijn in de loop der jaren verdacht: Toon Vlemmix, Mina Manders, Harm Dijkstra en directeur Bosschart.

HOOFDSTUK 1

Aanleiding en werkwijze

Hoe een schilderij uit een zolder een oude zaak opende

In het voorjaar van 2025 belde Theo Swinkels uit Vlierden me op. Bij het leeghalen van het huis van zijn overleden tante had hij op zolder een schilderij gevonden, olieverf op karton, zonder lijst, met op de achterkant in potlood: *Oogstmaal a/d gracht, sept. '23, B. Sw.*

B. Sw. was Bert Swinkels (1900–1958), zijn oudoom, zoon van de herbergier van De Gouden Turf aan de Markt. In de familie wist men dat Bert 'schilderde op alles wat los lag', maar er was nooit iets van hem bewaard gebleven. Wat Theo vooral bezighield, was het onderwerp. Hij wist van zijn vader dat er in september 1923 iets vreselijks was gebeurd op een feest 'bij het kasteel'. Er was een turfsteker aan gestorven. Over het hoe en waarom werd in de familie gezwegen.

Onze werkgroep kende de zaak. Mijn vader, Jan Hurkmans, had in 1975 een van de overlevenden geïnterviewd, Sjef de Wit, toen 71 jaar oud. Het bandje was verloren gegaan, de uitgetypte tekst niet. In ons archief lagen daarnaast een afschrift van het procesverbaal van rijksveldwachter Coenen, een stapel knipsels uit De Peelwachter en een kopieboek van de verdwenen turfmaatschappij De Zwarte Plas, ooit op een boedelveiling gekocht. Niemand had die stukken ooit naast elkaar gelegd.

Dit rapport doet dat. Het ordent de bronnen, beschrijft waar ze vandaan komen en wat ze wel en niet zeggen. Waar ik iets heb uitgerekend of nagekeken, staat dat in een grijze kantlijn. Waar ik iets vermoed, schrijf ik dat ik het vermoed. Een conclusie trek ik niet. Een heemkundige is geen rechter, en de mensen over wie het gaat, kunnen zich niet meer verweren.

HOOFDSTUK 2

De Peel, de turf en De Zwarte Plas

Achtergrond voor wie niet in de Peel is opgegroeid

UIT MIJN WERKSCHRIFT · 12 MEI 2025

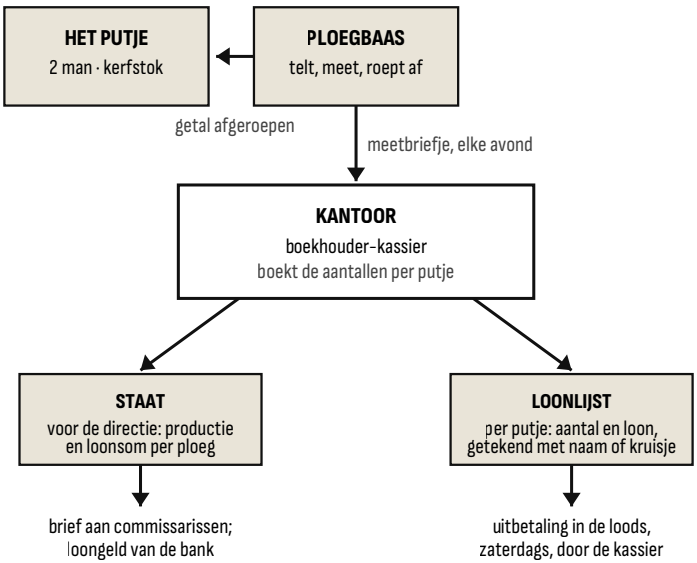
Met Theo op de fiets de Peel in, langs de Liesselse kant. Het is moeilijk voor te stellen dat hier honderd jaar geleden zestig man per maatschappij met de schop in het water stonden. Wat over is: rechte sloten die nergens heen lijken te gaan, een paar wijken met stilstaand bruin water, en een stilte waar je oren van suizen. Theo zegt dat zijn oudoom Bert hier als jongen turf heeft helpen zetten, voor een paar centen per dag, voordat hij in de herberg ging helpen.

Op een bank bij een veenputje heb ik hem voorgelezen wat Sjef de Wit in 1975 over de kerfstok vertelde. Theo had er nooit van gehoord. Een stokje met kerven als boekhouding van de armen. We hebben er even niets over gezegd.

Ten oosten van Deurne lag in 1923 nog een eindeloos, nat hoogveen: de Deurnese Peel. Wie er werkte, stak turf. Het was zwaar, slecht betaald seizoenswerk, van april tot in september, en het bepaalde het leven van honderden gezinnen in Deurne, Liessel en Vlierden.

De turf werd met de hand gestoken, in ‘putjes’ van twee man: de een stak, de ander zette de natte turven op de rand om te drogen. Na weken werden ze gestapeld, gekeerd en ten slotte afgevoerd, per kar naar het station of per schuit. Betaald werd per duizend turven. De ploegbaas telde en mat; op het kantoor werd het aantal in de boeken gezet en aan het eind van de maand uitbetaald. Veel stekers konden niet of nauwelijks lezen. Ze tekenden de loonlijst met een kruisje.

Wie zijn baas niet vertrouwde, hield zelf bij wat hij stak. Dat deed men met een **kerfstok**: een stokje hazelaar waarin met het

Schema 1. De weg van een getal bij De Zwarte Plas in 1923. De ploegbaas riep elke avond het aantal duizendtallen per putje af en bracht zijn meetbriefje naar het kantoor. Daar werden twee stukken gemaakt: de staat voor de directie en de loonlijst voor de uitbetaling.

Wie op dit systeem wilde letten, moest dus op drie plaatsen kijken: bij de steker zelf, bij de ploegbaas en op het kantoor. De stekers zagen alleen het eerste en het laatste: hun eigen kerven en het geld dat ze zaterdags in de hand kregen.

De Zwarte Plas

De N.V. Veenmaatschappij De Zwarte Plas werd in 1911 opgericht door Rotterdamse geldschieters en ontgon een strook van ruim driehonderd hectare in de Deurnese Peel. Het kantoor stond aan de Helmondseweg in Deurne: twee kamers, een geldkist, een kopieerpers en een telefoon. Er werkten vaste krachten en, in het seizoen, ongeveer zestig stekers in zes ploegen.

De directeur woonde in Rotterdam en kwam ′s zomers geregeld naar Deurne, vaak voor een week of langer. De dagelijkse leiding lag bij de boekhouder-kassier en bij de opzichter, die in de Peel toezicht hield op de afwatering, de velden en het laden van de

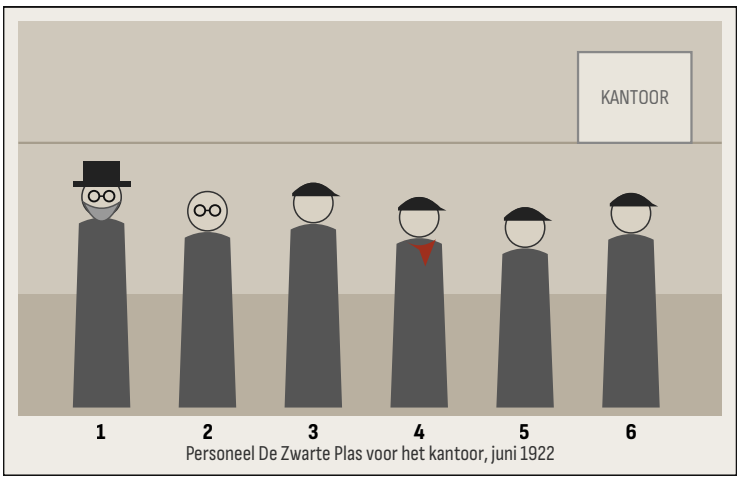
HOOFDSTUK 3

De mensen van 1923

Wie wie was, volgens de bronnen

Van het personeel van De Zwarte Plas bestaat één foto, in juni 1922 gemaakt voor het kantoor aan de Helmondseweg. Op de achterkant staan de namen in potlood. Ik heb de foto hieronder nagetekend, omdat het origineel te bleek is om af te drukken.

BRON 1 **FOTO, NAGETEKEND** · collectie Werkgroep Peelrand, inv. 1922-14

Personeel De Zwarte Plas voor het kantoor, juni 1922

Op de achterkant: 1 Dhr. Bosschart, directeur · 2 Dhr. Lubbers, boekh. · 3 Dijkstra, opz. · 4 Vlemmix, ploegb. · 5 J. Verberne · 6 H. Manders. **Noot:** Vlemmix draagt op elke foto die ik van hem ken zijn rode halsdoek; de kleur is ingetekend naar de beschrijving van zijn familie.

De turfstekers

Hendrik (**Driek**) **Manders**, 34, geboren in Deurne, turfsteker in de ploeg van Vlemmix. Getrouwd met Mina Hoebergen; één dochtertje, geboren 1919. Driek kon lezen en een beetje schrijven, wat onder de stekers niet gewoon was. Hij stak samen met de jonge Sjef de Wit. Stierf op maandag 17 september 1923.

Johannes (**Hannes**) **Verberne**, 41, uit Vlierden, stak in een putje met Kees Hendriks. Rustig, kerkelijk, vader van zeven. Hij werd ziek op het oogstmaal en herstelde in de loop van oktober.

Jozef (**Sjef**) **de Wit**, 19, uit Liessel, de jongste van de drie. Hij werd ziek, herstelde en werkte later in de ontginning en bij de gemeente. In 1975 gaf hij mijn vader een interview.

De vaste krachten

Antonius (**Toon**) **Vlemmix**, 48, ploegbaas, uit Deurne. Hij telde en mat wat zijn tien mannen staken en gaf de aantallen dagelijks door aan het kantoor. Herkenbaar aan zijn rode halsdoek.

Harm Dijkstra, 29, veenopzichter, uit Stadskanaal in Groningen, sinds 1920 in Deurne. Hield toezicht op de velden, de afwatering en het laden van de turf aan het station. Had geen sleutel van het kantoor; hij werkte 'buiten' en at vaak in De Gouden Turf.

Evert Lubbers, 36, boekhouder-kassier, uit Zwolle, sinds 1919 in dienst. Voerde de boeken, de kas en de correspondentie, haalde het loongeld bij de bank en betaalde het uit.

Adriaan Bosschart, 54, directeur, Rotterdammer, weduwnaar. Kwam 's zomers geregeld naar Deurne en logeerde dan in een kamer boven het kantoor.

Anderen

Wilhelmina (**Mina**) **Manders-Hoebergen**, 31, de vrouw van Driek. **Martinus Swinkels**, herbergier van De Gouden Turf aan de Markt; zijn kinderen **Lambertus** (**Bert**), 23, die schilderde, en **Petronella** (**Nel**), 17, die in de herberg hielp. **P. Coenen**, rijks-

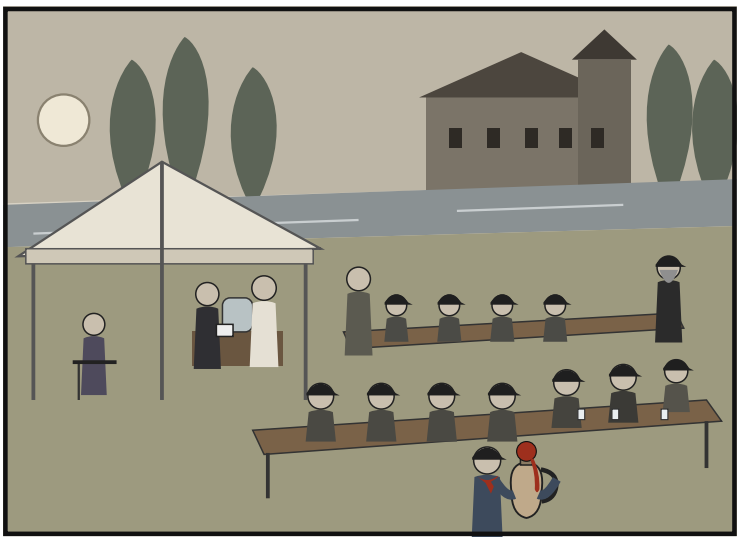
HOOFDSTUK 4

Een schilderij van een feest

Bert Swinkels, Oogstmaal aan de gracht, september 1923

Het schilderij meet 48 bij 35 centimeter. Het is geschilderd op grijs karton van het soort dat kantoren gebruikten als rug voor mappen. De verf is dik en snel opgezet; gezichten zijn niet meer dan een vlek met een schaduw, maar houdingen, kleding en voorwerpen zijn duidelijk.

BRON 2 **SCHILDERIJ** · Oogstmaal a/d gracht, olieverf op karton, familie Swinkels

Nagetekend, in grijstonen. Het origineel is groen, oker en grijs; alleen twee kleine vlakken zijn helrood. Die zijn hier in rood weergegeven: de halsdoek van de staande man op de voorgrond en een rond vlakje boven op het kruikje dat hij in zijn handen houdt.